

Marek Pieczonka

**Działalność edytorska
„Księgarni Wydawniczej Trzaska, Evert i Michalski”
w latach 1920 – 1939
(encyklopedie, monografie)**

„Księgarnia Wydawnicza Trzaska, Evert i Michalski” istniała na terenie Warszawy w latach 1920 – 1963. Firma ta składała się z księgarni sortymentowej, wydawnictwa oraz redakcji fachowych czasopism¹. Początki działalności firmy przypadają na trudne lata kryzysu gospodarczego. Mimo to oficyna po krótkotrwałych trudnościach dzięki pracy znakomitych fachowców księgarskich: Jana Michalskiego i Władysława Trzaski oraz redaktora merytorycznego Stanisława Lama zdobyła uznanie nie tylko wśród czytelników, ale także zauważona została w środowisku księgarsko-wydawniczym.

Początkowo prowadzono tutaj niewielką księgarnię oraz działalność wydawniczą (literatura sensacyjno-przygodowa), aby w latach 30-tych wyspecjalizować się w wydawaniu dzieł pomnikowych. Na dorobek edytorski tej firmy składały się także wydawnictwa sporadyczne oraz wiele tytułów książek opracowanych w seriach. Pracownicy „Księgarni Wydawniczej TEiM” od początku jej istnienia zajmowali się również upowszechnianiem kultury oraz szeroko pojętą działalnością społeczną. Współpraca z Drukarnią Narodową w Krakowie, jak i dobór najlepszych autorów sprawiły, że książki sygnowane przez tę oficynę otrzymywały cenne nagrody na wielu krajowych i zagranicznych wystawach.

Lata okupacji zahamowały działalność wydawniczą i księgarską. Nadal jednak, pomimo ogromnych trudności, funkcjonowała księgarnia pod firmą „TEiM”, a redaktorzy opracowywali rękopisy z myślą o okresie powojennym. Także bezpośrednio po wojnie „Księgarnia Wydawnicza TEiM”, mimo dużych strat osobowych i materialnych, szybko odbudowała swój potencjał księgarsko-wydawniczy. Kontynuowano

zarówno wydawanie opracowanych wcześniej książek, jak i proponowano nowe tytuły ze szczególnym uwzględnieniem literatury techniczno-fachowej. Firma prowadziła swoją działalność wydawniczą do 17 maja 1952 roku², a Księgarnia przekształcona następnie w antykwariat przestała istnieć w 1963 roku.

Encyklopedie czy monografie, w których opracowywaniu specjalizowało się Wydawnictwo „TEiM”, zaliczamy do wydawnictw pomnikowych. Zasadne będzie zatem wyjaśnienie pojęcia pomnikowości. *Mały słownik języka polskiego* podaje, że „pomnikowy to inaczej monumentalny, zabytkowy, pamiątkowy”³. Wydawnictwa pomnikowe łączą zatem kilka cech świadczących o ich przeznaczeniu, a więc: wydawnictw albumowych i bibliofilskich opracowanych starannie od strony edytorskiej. Wydawnictwa pomnikowe przygotowywano z okazji wielkich rocznic i wydarzeń historycznych. Cechą charakterystyczną tych wydań – oprócz rocznicowości – była duża objętość, jeżeli chodzi o sporadyczne wydawnictwa, lub wielotomowość w przypadku opracowań zbiorowych. Najczęściej pomnikowe dzieła tego typu opracowywali znani edytorzy, twórcy wydań krytycznych, którzy w wielu wypadkach określali kanon wydawniczy utworów danego autora.

Bardzo często naukowy tekst był również uzupełniany bogatą szatą graficzną. Najistotniejsze było jednak opracowanie samego tekstu. Do wydawnictw pomnikowych, które najczęściej wydawano w formie albumowej, używano odpowiedniego kegla. Właściwie nie stosowano czcionki poniżej garmondu, a często stopień pisma przekraczał 12 punktów. Odpowiednio dobrany krój pisma w zależności od charakteru dzieła i liczne ilustracje wstawiane w tekst oraz w postaci wklejek i wkładek miały podnosić rangę wydawnictwa. Nierzadko książki tego typu wydawano na luksusowym, welinowym czy też biblijnym papierze. Z jednej strony podnosiło to walory estetyczne dzieła, a z drugiej – pozwalało na umieszczenie większej ilości tekstu w jednym tomie. Mówiąc o cechach pomnikowych wydawnictw, nie należy zapominać o tym, że z góry przeznaczano je dla wąskiej grupy czytelników. Wydawane były w małych nakładach, najczęściej oprawiano je w skórę i stosowano bogate, złożone okładki. Wszystkie te cechy sprawiły, że wydawnictwa tego typu były kupowane przeważnie przez bibliofilów i z czasem stawały się „białymi krukami”.

Wydawnictwa pomnikowe „TEiM” spełniały wszystkie przytoczone wyżej cechy. Różniły się jednak w podstawowej sprawie. Redaktorzy nigdy nie opracowywali swoich monumentalnych dzieł z myślą o jakiejś rocznicy czy wydarzeniu historycznym. Były

to najczęściej teksty krytyczne, w których uwzględniano najnowsze osiągnięcia badawcze i dzięki temu starano się rozszerzyć wiedzę o różnego rodzaju dyscyplinach naukowych. Były one, co jest charakterystyczne tylko dla wydawnictw pomnikowych „TEiM”, przeznaczone dla ogółu czytelników bez przygotowania naukowego i o mniejszych zasobach finansowych. Osiągnięto ten cel poprzez odpowiednie dobranie współpracowników przekazujących w swoich dziełach przystępnie wiedzę naukową, przy czym tekst nic nie tracił na wartości.

Kwestie zapłaty za poszczególne tomy zostały rozwiązane tak, jak we wszystkich wielotomowych wydawnictwach firmy. Wydawano bowiem dzieła pomnikowe w prenumeracie zeszytami lub sprzedawano je na raty. Obniżyło to koszty zakupu i spowodowało, że ci, których nie było na to stać, mimo wszystko mogli gromadzić książki o charakterze monumentalnym, bowiem poszczególne zeszyty były relatywnie tanie, nie obciążone kosztami ozdobnej oprawy.

Właściwie wszystkie wydawnictwa typu pomnikowego zawierają po części – jak już wspomniano – wiadomości z różnych dziedzin wiedzy. Najczęściej reprezentowane były nauki humanistyczne i przyrodnicze, rzadziej zaś dyscypliny związane z matematyką czy fizyką. Natomiast w opracowaniach encyklopedycznych występują wszystkie ich rodzaje, chyba że są to encyklopedie specjalistyczne. Również w wydawnictwach takich, jak „Wielka historia powszechna” czy „Polska, jej dzieje i kultura. Od czasów najdawniejszych do chwili obecnej” znajdujemy informacje z różnych dziedzin nauki.

Już w początkowej fazie tworzenia się koncepcji wydań pomnikowych, około roku 1923, w „Księgarni Wydawniczej TEiM” myślano o tym, w jaki sposób wyróżnić poszczególne wydawnictwa tak, aby każde z nich posiadało odrębne, swoiste cechy. Warunki, jakie musiały one spełnić od strony wydawniczej, same niejako wymuszały te zasady. Duża ilość tekstu, który należało zamieścić w poszczególnych tomach (najmniej 1000 stron), spowodowała, że w wydawnictwach stosowano przeważnie układ dwułamowy. Pozwalało to zastosować mniejszy format. Dalszą konsekwencją umieszczenia dużej ilości tekstu na jak najmniejszej powierzchni było używanie małego stopnia pisma tekstowego (przy wysokich kolumnach, mimo niewielkiej czcionki łatwo można było ogarnąć wzrokiem tekst) oraz w miarę możliwości małego stopnia dla tytułów lub wyróżników haseł.

Podobnie rzecz się miała ze stroną graficzną książek. Do tak złożonego tekstu dobierano odpowiednio wlamywane w kolumnę ilustracje (w encyklopediach) oraz liczne wkładki, mapy i wklejki (w wydawnictwach typu „Wielka historia powszechna”, „Wielka literatura powszechna”, „Wielka geografia powszechna”). Zastosowano tutaj papier matowy – bezdrzewny, zaś dla ozdobnych ilustracji przeznaczono papier kredowy. Całość opracowania graficznego uzupełniały okładki sporządzane najczęściej z grubej tektury, na którą nakładano oprawy płócienne, rzadziej skórzane, ślepo tłoczone, a czasami bogato złożone. W niektórych wypadkach do książek dołączano tekturowe futerały oraz specjalnie dla tych dzieł wykonane półki lub szafki.

Większość książek opracowywanych w „Księgarni Wydawniczej TEiM” składano w Drukarni Narodowej w Krakowie, dysponującej bogatym garniturem czcionek. Dlatego właściwie każdy tekst był drukowany zgodnie z życzeniami wydawnictwa oraz ściśle według projektów grafika. Stosowano tutaj różnego rodzaju stopnie pisma, począwszy od nonparelu poprzez garmond, a na kwadracie skończywszy. Ponieważ najbardziej czytelną czcionką tekstową jest garmond (10 p.), drukowano nim teksty większości dzieł pomnikowych, między innymi „Wielkiej literatury powszechnej”, „Wielkiej geografii powszechnej”, „Wielkiej historii powszechnej” czy „Encyklopedii staropolskiej”. Jedyne w „Encyklopedii XX wieku” oraz „Leksykonie TEiM A-Z” użyto petitu (8 p.).

Bardzo pomocna, zwłaszcza w encyklopediach, jest żywa pagina ułatwiająca odszukanieżądanego hasła. W celu odróżnienia jej od całości tekstu, zastosowano np. w „Polsce...” wersaliki danego pisma tekstowego, w tym wypadku garmondu. Jednak w innych opracowaniach, np. w „Wielkiej literaturze powszechnej”, „Wielkiej geografii powszechnej” czy „Wielkiej historii powszechnej” żywa pagina złożona została przez zecera z dużych liter pisma odmiennego niż występujące w tekście (w tym wypadku petitu).

Pierwsze zeszyty „Ilustrowanej encyklopedii TEiM” składano na linotypie, co przyspieszyło nieco tempo prac na tym etapie, chociaż spowodowało jednocześnie trudności w trakcie poprawiania (korekty) tekstów. Natomiast „Leksykon ilustrowany A-Z” składano na monotypie, co było nieco droższe, ale pozwalało na swobodną weryfikację tekstu, bez kosztownego ponownego odlewania skorygowanych wierszy.

Jednym z dzieł pomnikowych, które składano ręcznie pomimo dużej objętości, była „Polska, jej dzieje i kultura...”. Po pierwsze duży format spowodował, że kolumna

była dwułamowa i na żadnym z linotypów nie można było odlać tak długich wierszy. Poważną przeszkodę stanowiła również duża ilość ilustracji wlamywanych w tekst. Wiązało się to z częstą zmianą szerokości wiersza i oblamywaniem ilustracji.

Trzecią podstawową wielkością, która warunkuje stopień pisma, szerokość kolumny oraz rozmieszczenie ilustracji i rycin jest format książki. Właściwie wszystkie wydawnictwa pomnikowe firmy „TEiM” są tworzone z formatów podstawowych A0 i B0. Największy format miała „Polska, jej dzieje i kultura...” (250 x 353 mm), później kolejno: „Wielka historia powszechna”, „Wielka geografia powszechna” (220 x 290 mm), „Encyklopedia staropolska” (210 x 297 mm), „Wielka literatura powszechna” (190 x 260 mm), „Ilustrowana encyklopedia TEiM” (170 x 242 mm).

Również inne książki, w zależności od tego, dla kogo były przeznaczone oraz jakiego rodzaju treści zawierały, miały większy lub mniejszy format. Nie przekraczały one jednak dolnej granicy – formatu B 5.

Mówiąc o estetyce druku, nie możemy pominąć kwestii rodzaju papieru. W dziełach pomnikowych można właściwie mówić o tym w dwóch aspektach. O papierze, na którym drukowano teksty oraz czarno-białe czy kolorowe ilustracje i wklejki. Wiąże się to ściśle z techniką druku, którą zastosowano do odbijania tekstów i ilustracji. Tam, gdzie znajdowała się duża ilość reprodukcji oraz rycin, używano papieru tzw. rotograwiurowego, a więc takiego, który miał właściwości wchłaniania rzadkiej farby. Bardzo często do druku dzieł, np.: „Polska, jej dzieje i kultura...” używano papieru ilustracyjnego, bezdrzewnego. Papier tego typu stosuje się do druku wypukłego wtedy, gdy w tekście występują duże ilości klisz siatkowych i kreskowych. Inne wielkie dzieła ilustrowane, np.: „Ilustrowaną encyklopedię TEiM” drukowano na papierze offsetowym. Charakteryzuje się on brakiem połysku, dużą gładkością oraz bardzo małą rozciągliwością.

Bardzo ważną rolę w wydawnictwach pomnikowych „TEiM” spełniają ilustracje. Przede wszystkim służą za uzupełnienie lub dopełnienie tekstu. Wtedy wlamywane są w szpaltę i odnoszą się do tekstu bezpośrednio lub umieszczone na planszach, wkładkach i wklejkach ilustrują pewne fakty i wydarzenia opisywane przez autora. Dużą rolę pełni tutaj również ilustracja, zwłaszcza kolorowa, jako element zdobniczy. Poprzez zastosowanie gamy kolorów i precyzyjnych reprodukcji książki te dzięki ilustracjom spełniają nie tylko walory naukowe i poznawcze, ale także wyrabiają u czytelnika wrażliwość na piękno. W zależności od charakteru dzieła ilustracje

stanowiły podstawowy jego element lub uzupełniały treść książki. I tak np. w „Polska, jej dzieje i kultura...”, które to opracowanie składało się z 3 tomów, opublikowano 6500 ilustracji umieszczonych w tekście. Całość uzupełniało 25 tablic oraz 50 plansz wielobarwnych, wykonanych na papierze kredowym. Plansze czarno-białe i kolorowe odbito rotograviurą na specjalnych rysunkowych kartonach. Natomiast całostronicowe ilustracje wydrukowano metodą offsetową. Szczególnie zasobna w reprodukcje dzieł sztuki była „Wielka historia powszechna”. Materiał ilustracyjny tu zamieszczony wykonany został przy zastosowaniu ulepszonych technik drukarskich offsetem i rotograviurą, użyto klisz siatkowych, kreskowych oraz druku kolorowego.

Ważnym elementem podnoszącym walory estetyczne dzieł pomnikowych były winiety oraz różnego rodzaju ozdobniki i przerywniki. Bardzo często w tym właśnie celu wykonywano ozdobne inicjały, otwierając nimi ważniejsze rozdziały i podrozdziały.

Ponieważ wydawnictwa pomnikowe „Księgarni Wydawniczej TEiM” zostały pomyślane jako teksty przeznaczone dla masowego, nieraz nie wyrobionego czytelnika, sposób opracowania poszczególnych tomów musiał spełniać pewne określone wymagania. Po pierwsze tekst pisany był językiem jasnym, wyraźnym, ale nie pozbawionym fachowych zwrotów i określeń. Jeżeli autor poruszał jakiś problem („Wielka historia powszechna”, „Wielka geografia powszechna”, „Wielka literatura powszechna”), to musiał opracować go bardzo dokładnie, biorąc pod uwagę nie tylko badania własne, ale uwzględniając dorobek europejski, a nawet światowy w tej dziedzinie.

Tam, gdzie było to możliwe (np.: „Wielka geografia powszechna”), ze względu na wielotomowość materiał opracowany najczęściej przez różnych autorów ułożony był systematycznie. W pierwszych tomach podawano teoretyczne kwestie dotyczące konkretnej dziedziny, natomiast w dalszych przechodzono od problemów ogólnych do bardziej szczegółowych. Charakterystyczne dla tego rodzaju tekstów było to, że nawet wtedy, gdy kolejne tomy opracowywali różni autorzy, zachowywano ustalony wcześniej schemat, odnoszący się tylko do tego konkretnego opracowania.

Wydawnictwa pomnikowe ze względu na popularnonaukowy charakter nie miały rozbudowanego aparatu krytycznego (brak w nich wstępów krytycznych i informacyjnych). Wyjątkowo w takich opracowaniach, jak: „Wielka geografia powszechna”, „Polska, jej dzieje i kultura...”, „Encyklopedia XX wieku” czy „Encyklopedia staropolska” znajdujemy wstępy nie mające jednak charakteru naukowego.

Tekst główny wydań pomnikowych podzielony jest na tomy, rozdziały i księgi. Przykładem może być np.: „Wielka geografia powszechna”, „Wielka literatura powszechna”, „Wielka historia powszechna”. W każdym tomie i rozdziale znajduje się tytuł ułatwiający poszukiwanie interesującego materiału. W przypadku „Wielkiej literatury powszechnej” tekst główny uzupełniony jest antologiami najciekawszych utworów poetyckich i prozy. Uzupełnieniem tekstu głównego, rozszerzającym pewne informacje, są przypisy. Najliczniej występują one w „Wielkiej literaturze powszechnej” i umieszczone są na tej samej stronie, co tekst główny. W innych opracowaniach albo brak tego typu przypisów, albo też ze względu na charakter dzieła włączono je w tekst główny.

Materiałami pomocniczymi, które znalazły się w wydawnictwach pomnikowych były skorowidze autorskie, geograficzne i rzeczowe. I tak np. skorowidz nazw geograficznych zawiera tom pt. *Polska* znajdujący się w „Wielkiej geografii powszechnej” przy jego braku w innych tomach tego opracowania.

Bardzo ważnym składnikiem każdej książki, a w szczególności wielotomowych wydań dzieł pomnikowych, są spisy treści. Ponieważ dzieła te wychodziły najczęściej w kilku tomach, spisy treści umieszczano na ich początku. Elementem umożliwiającym orientację w poszczególnych rozdziałach i tomach jest rozbudowana paginacja. W wydawnictwach pomnikowych zastosowano dwa rodzaje paginacji: żywą i zwykłą. Ta ostatnia to numeracja arabska lub rzymska składana odpowiednio mniejszym stopniem pisma, umieszczona najczęściej na górze strony. W skład paginy żywej wchodził natomiast umieszczony na stronie parzystej tytuł całego dzieła, a na nieparzystej tytuł rozdziału („Wielka geografia powszechna”, „Wielka literatura powszechna”). Natomiast w encyklopediach żywa pagina podaje pierwsze i ostatnie hasło na danej stronie.

Uzupełnieniem całości tekstu są różnego rodzaju bibliografie i wykazy literatury. Znajdują się one właściwie we wszystkich wydawnictwach pomnikowych „Księgarni Wydawniczej TEiM”. Niemniej jednak nie wszędzie zestawienia te są pełne, a niekiedy jedynie sygnalizują rozwinięcie pewnych problemów.

Ważnym elementem graficznym książki, pełniącym jednocześnie funkcję ochronną jest okładka i oprawa. W wydawnictwach typu pomnikowego okładki ze względu na dużą objętość dzieł były wykonane z twardej tektury. Poszczególne składki zszyte razem tworzyły trzon książki, który zespolony był z okładką za pomocą kolorowych

(marmurkowych) wyklejek. Stosowano łączenie kilkunastu składek w jedną całość lub oprawiano kilka tomów w jeden blok. Wszystko zależało od charakteru dzieła oraz indywidualnych życzeń klienta, który mógł otrzymać książkę w okładce broszurowej (np. pojedyncze tomy „Wielkiej historii powszechnej”) lub kartonowej (np. „Encyklopedia XX wieku”). Okładki wydawnictw pomnikowych „Księgarni Wydawniczej TEiM” były zazwyczaj oprawione w płótno, półskórek, skórę czy też w luksusowej wersji w pergamin. Bardzo często też – jak to miało miejsce np. w dziele pt. „Życie zwierząt” – dodatkowo, ze względu na rodzaj książki, do oprawy używano angielskiego (mocnego) płótna.

Do zdobienia opraw stosowano suche tłoki, zwłaszcza przy oprawie skórzanej, lub ornamenty, uzyskując je za pomocą tłoków i nacięć odpowiednio złożonych. Różnorodność ornamentyki zależała od rodzaju książki oraz jej przeznaczenia. Równie bogate były oprawy wykonane z płótna. W tej sytuacji trudno było cokolwiek nanieść metodą graficzną, a tłoczenia nie zawsze dawały pozytywne rezultaty. Dlatego też w miejscu, gdzie miały znajdować się zdobienia, fragmenty te wykonano ze skóry lub mocnej tektury, co pozwoliło na zastosowanie oryginalnego ozdobnika graficznego.

Dla ochrony przed zniszczeniem oraz w celach reklamowych i zdobniczych firma wprowadziła także obwoluty. Były one najczęściej barwne, wykonane z kredowego papieru, a posiadały je między innymi „Wielka historia powszechna”, „Polska, jej dzieje i kultura”, „Leksykon ilustrowany TEiM A-Z”.

Pomnikowe wydawnictwa „Księgarni Wydawniczej TEiM” można podzielić na kilka grup tematycznych. Podział ten zależy głównie od charakteru wydawnictwa i jego treści.

Najwcześniej przygotowano do druku grupę encyklopedii (pierwsze tomy ukazały się już w 1925 r.). Najwięcej wydano encyklopedii ogólnych (uniwersalnych). Przeważnie już w tytule redakcja pisała, że są to dzieła przeznaczone dla szerokiego kręgu odbiorców. Cechą wspólną wydawnictw encyklopedycznych oraz innych dzieł pomnikowych tej firmy było wydawanie ich w postaci zeszytów, rozprowadzanych drogą prenumeraty. Wszystkie encyklopedie były bogato ilustrowane, a materiał ikonograficzny wlamywano w tekst lub zamieszczano w postaci wklejek, tablic i map umieszczonych poza treścią główną wydawnictwa. Całość wydawana na dobrym, bezdrzewnym papierze, oprawiona była w twarde okładki, obciążone płótnem lub skórą oraz ozdobiona złożonymi tłoczeniami na grzbiecie.

Do tej grupy należą również encyklopedie specjalistyczne. Cechą charakterystyczną tego typu opracowań była duża dbałość o aktualność haseł oraz przyjęcie zasady opracowania tekstów przez fachowy zespół redakcyjny. Ważną sprawą dla przyszłych czytelników było i to, że nie porzeczowano na opracowaniach wielotomowych („Ilustrowana encyklopedia TEiM” składa się z pięciu tomów), ale robiono także skróty i wyciągi, np. „Encyklopedia dla wszystkich w 1 tomie” liczyła tylko 902 strony.

Drugą grupę wydawnictw pomnikowych „TEiM” stanowiły różnego rodzaju monografie i opracowania dotyczące wielu dziedzin wiedzy. Poszczególne zagadnienia w tych wydawnictwach redagowane były przez wybitnych znawców przedmiotu opracowujących dzieła samodzielnie, np. J. Bystronia „Dzieje obyczajów w dawnej Polsce XVI – XVIII w.”, lub zespołowo, np.: J. Dąbrowskiego, O. Halickiego, M. Kukiela, S. Lama „Wielka historia powszechna”.

Do najwybitniejszych i w pełni zasługujących na miano pomnikowych należały: „Wielka historia powszechna”, „Wielka literatura powszechna” i „Wielka geografia powszechna”. Wszystkie te dzieła były opracowane bardzo starannie pod względem merytorycznym przez wybitnych fachowców reprezentujących znane środowiska naukowe i kulturalne w kraju. Natomiast ogrom informacji, jaki był w nich zawarty oraz bogata szata graficzna sprawiały, że cieszyły się one dużą popularnością wśród czytelników. Po drugiej wojnie światowej część tomów była wznawiana, a i dzisiaj w większości bibliotek spotyka się te opracowania, z których korzysta wielu znawców przedmiotu.

Ze względu na obszerność dzieł, a co za tym idzie stosunkowo duży koszt poszczególnych wydawnictw pomnikowych, firma postanowiła w niektórych wypadkach wydawać pojedyncze tomy jako samoistną całość. Stosunkowo rzadko zdarzało się to w latach 1926 – 1939, natomiast częściej po drugiej wojnie światowej. Wtedy to wydawano pojedyncze tomy z ocalałych matryc lub przedrukowywano je z przedwojennych egzemplarzy.

„Księgarnia Wydawnicza TEiM” wydawała także dzieła pomnikowe mniej obszerne, zawierające również ciekawie i fachowo opracowaną treść. Czasem stanowiły one pokłosie wydań pomnikowych, np. „Literatura polska” A. Brücknera była uzupełnieniem „Wielkiej literatury powszechnej”. Również w tej grupie wydań rysuje się wyraźny podział. Najwięcej jest monografii i opracowań dotyczących historii

literatury oraz historii Polski („Literatura polska” A. Brücknera, „Polska, jej dzieje i kultura”, „Dzieje obyczajów w dawnej Polsce” J. Bystronia, czy J. Dąbrowskiego „Wielka wojna 1914 – 1918 r.”). „Słownik ortograficzny” czy „Słownik poprawnej polszczyzny” wydany przez „Księgarnię Wydawniczą TEiM” można by również zaliczyć do książek mających cechy wydań pomnikowych. Jednak ze względu na to, że były one przeważnie monotematyczne, opracowane w jednym tomie i o stosunkowo małej objętości, nie można ich traktować jako monumentalnych, chociaż wyczerpują one w kilku wypadkach ich znamiona.

Cechą wspólną wszystkich wydawnictw pomnikowych tej firmy jest fakt, iż głównym inicjatorem ich wydania był dr Stanisław Lam. Pełnił on zarówno funkcję redaktora merytorycznego, adiustatora, jak i niekiedy autora fragmentów tekstów umieszczonych w poszczególnych tomach. Właściwie od 1924 r., kiedy został zaangażowany do redagowania 5-tomowej „Ilustrowanej encyklopedii TEiM”, aż do roku 1939 prowadził samodzielnie dział wydawnictw pomnikowych, a jego nazwisko jako redaktora tomów lub całych opracowań figuruje prawie we wszystkich większych wydawnictwach tego typu.

„Księgarnia Wydawnicza TEiM” opracowała i wydała w latach 1925 – 1939 trzynaście dzieł pomnikowych. W zestawieniu tym znajdujemy 6 opracowań encyklopedycznych („Ilustrowana encyklopedia TEiM”, „Encyklopedia XX wieku”, „TEiM Encyklopedia powszechna w dwóch tomach”, „Encyklopedia dla wszystkich w 1 tomie”, „Encyklopedia staropolska” A. Brücknera, „Leksykon ilustrowany TEiM A-Z”) oraz siedem dzieł pomnikowych o charakterze monograficznym i historycznoliterackim („Polska, jej dzieje i kultura. Od czasów najdawniejszych do chwili obecnej”, Jana Bystronia „Dzieje obyczajów w dawnej Polsce XVI – XVIII w.”, Alfreda Brehma „Życie zwierząt”, „Człowiek, jego rasy i życie”, „Wielka literatura powszechna”, „Wielka geografia powszechna”, „Wielka historia powszechna”).

Przygotowanie każdego wydania pomnikowego połączone było z ogromnym wysiłkiem naukowo-organizacyjnym. Przykładowo w tym opracowaniu autor zajmie się tylko „Ilustrowaną encyklopedią TEiM”. Od dawna kierownictwo „Księgarni Wydawniczej TEiM” myślało o realizacji wielkiego dzieła, w którym dałoby się zawrzeć doświadczenia i dorobek dotychczasowej działalności wydawniczej redaktorów firmy. Jednak do 1925 r. ze względu na trudności organizacyjno-edytorskie, jakie trzeba było pokonać, nie udało się tego zamiaru zrealizować. Dopiero zaangażowany

specjalnie dr Stanisław Lam, który objął stanowisko redaktora wydawnictw pomnikowych (19 IX 1924 r.) urzeczywistnił te plany. W trakcie przygotowań należało uporać się z szeregiem problemów natury technicznej i organizacyjnej. Trzeba było też w jakiś sposób przekonać czytelników przyszłej encyklopedii, że warto ją zaprenumerować. Obawy co do końcowego sukcesu były wielkie, o czym świadczy wypowiedź Władysława Trzaski, który tak pisał: „Nic więc dziwnego, że z treścią przystępujemy do wydawania wielkiej ogólnej Encyklopedii opracowanej na wzór Larousse'a”⁴. W. Trzaska nie lękał się trudności organizacyjnych, lecz tego, że „olbrzymia dziedzina poważnych dzieł naukowych na próżno czeka na czytelnika [...]. Lekarze polscy przestali czytać, pozostała jedynie garstka inżynierów-techników [...], która kupuje nawet najdroższe dzieła”⁵.

Jednak na decyzji o opracowaniu encyklopedii zaważyły inne fakty. Po pierwszej wojnie światowej nastąpiły ogromne zmiany. Zmieniły się granice, powstały nowe, niepodległe państwa. Rozwinęły się też nowe dyscypliny naukowe, a co za tym idzie pojawiły się nie znane przedtem nazwiska, pojęcia, terminy naukowe i słowa. Ponieważ żadna ze znanych firm wydawniczych okresu międzywojennego nie podejmowała prób wydania nowoczesnej encyklopedii, „Księgarnia Wydawnicza TEiM” przystąpiła do prac organizacyjnych, których początki sięgają 1923 roku. Do druku „Ilustrowanej encyklopedii TEiM” przystąpiono jednak dopiero na początku 1925 roku, a pierwszy zeszyt tego pomnikowego wydawnictwa ukazał się 25 listopada 1925 roku⁶. Całość miała obejmować w pierwszej wersji 25 zeszytów i ukazać się w druku w ciągu roku. Planowano również, że dzieło wydane zostanie w dwóch tomach, które na przeszło 2000 stron zawierać będą 60 000 pojęć i 3000 ilustracji w tekście oraz 100 tablic i 60 map⁷.

Było to pierwsze przedsięwzięcie tego typu w stosunkowo młodym wydawnictwie, stąd S. Lam pracę redakcyjno-edytorską musiał właściwie rozpocząć od podstaw. W pierwszej kolejności zjednywał sobie stałych współpracowników-redaktorów poszczególnych tomów oraz osoby, które pomagały potem w gromadzeniu haseł i informacji. Do prowadzenia tych czynności zatrudniono około 200 autorów w 84 działach (komitet redakcyjny liczył 28 osób)⁸. Dla opracowania tego pomnikowego wydawnictwa należało stworzyć szereg bibliotek pomocniczych dla redaktorów encyklopedii. W tym celu zgromadzono ogromne archiwum prasowe, ułożono kartoteki haseł oraz założono biuro dla osób zbierających materiały w bibliotekach. Praca była

bardzo trudna, zważywszy, że w Polsce ukazywało się bardzo mało tekstów publikujących wyniki światowych badań, z których można by czerpać wiadomości do nowych haseł encyklopedii. Natomiast te nieliczne nie posiadały indeksów i skorowidzów, co szalenie utrudniało poszukiwanie danych. Brakowało również aktualnych słowników ogólnych i fachowych, spisów i wykazów bibliograficznych. Wszystko to powodowało opóźnienia w przygotowaniu materiałów przeznaczonych do druku⁹.

Pomysł wydania „Ilustrowanej encyklopedii TEiM” – jak już nadmieniono – zrodził się w 1923 r., kiedy to młodzi wiekiem i stażem wydawcy Jan Michalski i Władysław Trzaska myśląc o tej publikacji wydali jako wprawkę „Słownik geograficzny”. Zdobyte w trakcie opracowywania i redagowania tego 2-tomowego dzieła doświadczenie miało procentować w pracy edytorskiej nad wydawnictwami pomnikowymi. Dzięki fachowej wiedzy S. Lama oraz zaangażowaniu współpracowników zamierzenia nie tylko zrealizowano, ale wyraźnie rozszerzono. Między innymi zamiast planowanych 2 tomów wydano 5, a całość liczyła nie 2000 a 3250 stron. Zwiększyła się też oczywiście ilość haseł i odsyłaczy oraz ilustracji w tekście. Ostatni, sześćdziesiąty zeszyt „Ilustrowanej encyklopedii TEiM” wydano w sierpniu 1928 r., a więc w niespełna trzy lata uporano się z tak dużym przedsięwzięciem natury organizacyjnej i technicznej.

Tekst encyklopedii rozmieszczony był w dwóch łamach (szpaltach) numerowanych każda z osobna (6500 szpalt). Na szpaltach rozmieszczono 60 000 pojęć, z których prawie każde posiadało dodatkowy odsyłacz. Istotną sprawą w tego typu wydawnictwach są niewątpliwie ilustracje. Ponieważ tekst umieszczono na dwóch stosunkowo wąskich łamach, możliwe było włamanie tylko 3000 niewielkich ilustracji. Całość uzupełniało 100 tablic czarno-białych i 35 tablic statystyczno-porównawczych. Te graficzne dopełnienia tekstu występują w postaci wklejek i wkładek tak rozmieszczonych, aby znajdowały się blisko tekstu, który obrazują.

Tak ogromne wydawnictwo wymagało znalezienia odpowiednio wyposażonego w materiały zecerskie oraz maszyny zakładu poligraficznego. Ze względu na minimalne koszty transportu pierwotnie wybrano Drukarnię Jana Buriana mieszczącą się w Warszawie przy ulicy Mazowieckiej. Ponieważ zakład ten był niewielki, zabrakło czcionek do składu ręcznego. Ze względu na brak maszyn monotypowych tekst zaczęto składać na linotypie. Skład ten – choć szybszy od ręcznego – powodował, przy dużej ilości fachowych haseł, liczne błędy, które po odlaniu poprawnego wiersza pojawiały się ponownie w innej partii materiału. Na linotypie nie można też było dokonywać

oblamywania często występujących w tekście ilustracji, dlatego trzeba było podpisy pod nimi składać ręcznie. Przysparzało to dodatkowych trudności i wręcz stało się dla drukarni nieopłacalne. Dlatego też złożono w tym zakładzie tylko siedemnaście arkuszy (litery A – B), a dalsze tomy postanowiono składać w Drukarni Narodowej w Krakowie. Drukarnia ta była w tym czasie największym zakładem poligraficznym w Polsce i dysponowała bogatym garniturem czcionek, maszynami do składu monotypowego i udoskonalonymi linotypami. Stosowano również tutaj trzy techniki druku: typografię, rotograwiurę i offset. Zwłaszcza ten drugi rodzaj druku wykorzystywany w tym zakładzie od 1920 roku pozwalał wydawać kolorowe reprodukcje na twardych kartonach. Natomiast typografia świetnie nadawała się do odbijania tekstów encyklopedycznych. W Drukarni Narodowej odbijano również całość tablic i rycin czarno-białych. Jednak ze względu na małe jeszcze doświadczenie w technice rotograwiurowej wykonywanie odbitek kolorowych oraz map powierzono firmie F.A. Brockhousa¹⁰ w Lipsku oraz kliszerni „Helios” w Warszawie.

Ważnym czynnikiem przemawiającym za drukiem dzieł pomnikowych „Księgarni Wydawniczej TEiM” w krakowskim zakładzie poligraficznym było i to, że Drukarnia Narodowa posiadała własną, dużą i zasobną introligatornię oraz obszerne, mieszczące się przy ulicy Wolskiej, magazyny. To właśnie tu oprawiano część wydawanych przez „TEiM” książek. Natomiast możliwość magazynowania na miejscu nie oprawionych składek sprawiła, że broszurowano je jedynie w miarę potrzeb i dzięki temu książki nie ulegały tak szybkiemu zniszczeniu.

Od rodzaju składu oraz druku, a także charakteru dzieła zależał format wydawnictwa. W tym wypadku wybrano wariant najbardziej optymalny i wydano „Ilustrowaną encyklopedię TEiM” w formacie B 5 (170 x 242 mm). Był to największy format, w jakim można było składać poszczególne wiersze na linotypie. Hasłowy układ dzieła sprawił również, że przy tym formacie można było zamieszczać teksty w stosunkowo wąskich szpaltach. Pozwalało to na swobodne ogarnięcie wzrokiem większej partii materiału oraz umieszczenie w dwóch łamach, odpowiednio małych, dobranych do szpalty ilustracji.

Tak jak wszystkie wydawnictwa pomnikowe firmy „TEiM”, również „Ilustrowana encyklopedia TEiM” posiadała twarde okładki wykonane z tektury. Całość szyta ręcznie, oprawiona była w Introligatorni Artystycznej Wandy Michalskiej w Warszawie. Było kilka wersji wykonywanej oprawy i uzależniona od tego cena. I tak cena

kompletu w oprawie półpłóciennej wynosiła w 1929 roku 390 zł, w oprawie półskórkowej 440 zł, w bogatej oprawie półpergaminiowej 550 zł i w oprawie skórzanej ze złoceniami 650 zł. Mniej zamożni czytelnicy mogli nabyć pojedyncze tomy w zeszytach za 4, a potem 5 złotych. Na okładce i grzbiecie, bez względu na rodzaj oprawy, umieszczony był tytuł dzieła oraz sygnet wydawniczy firmy „TEiM”. Na grzbiecie znajdował się numer kolejnego tomu.

W celu sfinalizowania tak obszernego dzieła, jakim była „Ilustrowana encyklopedia TEiM”, rozpisano prenumeratę. Liczne ogłoszenia w prasie oraz różnego rodzaju działania reklamowe sprawiły, że przed wydaniem pierwszego tomu „Księgarnia Wydawnicza TEiM” zgromadziła ponad 6000 prenumeratorów¹¹. Po wydaniu drugiego tomu ilość osób pragnących posiadać to pomnikowe dzieło wzrosła do 8500. W związku z tym, że firma dzięki prenumeracie zyskała fundusze na ukończenie dalszych tomów, postanowiono zwiększyć objętość dzieła do 5 tomów. Zapowiedziano też, że koszt przeciętnego 5-tomowego wydania dla tych, którzy będą pragnęli nabyć całość (nie w prenumeracie), zwiększy się ze 100 do 200 złotych. Dzięki tym zabiegom wydawnictwo „TEiM” po raz kolejny zyskało nowych prenumeratorów. Chętnych było wielu i przed zamknięciem prenumeraty trzeba było odbić nowy nakład pierwszego tomu¹². Aby zrealizować zamówienia prenumeratorów oraz zaspokoić popyt na tę pierwszą po wojnie encyklopedię w pełni od nowa opracowaną, nakład powtarzano jeszcze dwukrotnie z poprawionych matryc oraz po raz trzeci metodą offsetową. W rezultacie „Ilustrowana encyklopedia TEiM” wyszła w nakładzie 26 500 egzemplarzy (I nakład 8500 egz., II – 3000, III – 10 000 i IV – 5000).

„Ilustrowana encyklopedia TEiM” składała się ze 120 tys. krótkich haseł dotyczących różnych zagadnień, w układzie alfabetycznym, do których wykonano około 20 tys. odsyłaczy. Dzięki żywej paginie podającej hasło kończące i rozpoczynające szpaltę, umieszczonej na górze, oraz paginie zwykłej podającej kolejność szpalt posługiwanie się poszczególnymi tomami było ułatwione. Na pierwszych nie liczbowanych stronach tomu pierwszego zamieszczono w tabelach szczegółowe wskazówki dotyczące wymowy (język angielski, francuski, hiszpański, niemiecki oraz włoski). Ułatwieniem dla korzystających miał być umieszczony w ostatnim zeszycie kończącym tom spis tablic i instrukcje dotyczące korzystania z encyklopedii. W pierwszym tomie znalazła się też krótka przedmowa, w której scharakteryzowano wydawnictwo oraz jego twórców.

Ostatni, sześćdziesiąty zeszyt „Ilustrowanej encyklopedii TEiM” ukazał się 15 VIII 1928 roku, kończąc to pomnikowe wydawnictwo. Redaktorzy firmy tak pisali o niej w „Kurierze Księgarskim” z 1928 roku:

„Kończymy kilkuletnią pracę nad encyklopedią i zeszytem niniejszym zamykamy całość pięciotomowego wydawnictwa. Encyklopedia nasza jest pierwszym od lat trzydziestu leksykonem polskim, jest także pierwszą tego rodzaju pracą dokonaną po wojnie”¹³.

ZESTAWIENIE WYDAWNICTW POMNIKOWYCH „KSIĘGARNI WYDAWNICZEJ TEiM”

1. Encyklopedia dla wszystkich w 1 tomie. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1. Warszawa (1936) s. 902, ilustr. 904.
2. Encyklopedia powszechna w dwóch tomach. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1 – 2. Warszawa (1928 – 1933) s. 1254, ilustr. 526.
3. Encyklopedia XX wieku. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1. Warszawa (1930 – 1936) s. 1060, ilustr. 1017.
4. Encyklopedia staropolska. Oprac. pod red. Aleksandra Brücknera. T. 1 – 2. Warszawa (1937 – 1939) s. 1020, ilustr. 3948.
5. Ilustrowana encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1 – 5. Warszawa (1925 – 1928) s. 3250, ilustr. 3000.
6. Leksykon ilustrowany TEiM A-Z. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1. Warszawa (1928 – 1931) s. 1323, ilustr. 4200.
7. Polska, jej Zdzieje i kultura. Od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1 – 3. Warszawa (1928 – 1932) s. 2165, ilustr. 6500.
8. Wielka geografia powszechna. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1 – 17. Warszawa (1930 – 1939) s. 5000, ilustr. 5000.
9. Wielka historia powszechna. Oprac. pod red. Stanisława Lama, Jana Dąbrowskiego, Oskara Haleckiego, Mariana Kukiela. T. 1 – 7. Warszawa (1931 – 1939) s. 7194, ilustr. 6348.
10. Wielka literatura powszechna. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1 – 6. Warszawa (1929 – 1933) s. 5688, ilustr.
11. Jan Bystroń: Dzieje obyczajów w dawnej Polsce XVI – XVIII w. T. 1 – 2. Warszawa (1932 – 1934) s. 1146, ilustr. 461.

12. Alfred Brehm: Życie zwierząt. T. 1 – 2. Warszawa (1934 – 1935) s. 1440, ilustr. 1080.
13. Człowiek, jego rasy i życie. Oprac. pod red. Stanisława Lama. T. 1. Warszawa (1939) s. 574, ilustr. 1500.

PRZYPISY

¹ Szczegółowe informacje na temat firmy znajdują się w pracy: M. Pieczonka, Księgarnia Wydawnicza TEiM 1920 – 1963. Jest to praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. J. Jarowieckiego w Katedrze Bibliotekoznawstwa i Informatyki Naukowej WSP w Krakowie.

² Odpis poświadczony z Rejestru Handlowego dotyczący firmy TEiM, wydany przez Sąd Okręgowy w Warszawie Wydział II Handlowy. RH. VII nr 42 – 81 (17 V 1952).

³ Mały słownik języka polskiego, Warszawa 1969, s. 509.

⁴ Upadek czytelnictwa, „Przegląd Księgarski” 1925, nr 19, s. 498.

⁵ Tamże.

⁶ Święto wydawnicze TEiM, „Kurier Księgarski” 1928, nr 64, s. 2.

⁷ Reklama, „Przegląd Księgarski” 1925, nr 2, s. 21.

⁸ S. Pliszczyński, Plany wydawnicze „Księgarni TEiM”, „Przegląd Księgarski” 1928, s. 487.

⁹ Święto wydawnicze TEiM, „Kurier Księgarski” 1928, nr 64, s. 2.

¹⁰ Firma ta specjalizowała się w wydawaniu encyklopedii.

¹¹ S. Lam, Życie wśród wielu, Warszawa 1968, s. 321.

¹² Tamże, s. 325.

¹³ Święto wydawnicze TEiM, „Kurier Księgarski” 1928, nr 64, s. 2.

Nadto przy pisaniu rozprawy wykorzystano materiały:

1. Wojewódzkie Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (Oddział w Górze Kalwarii)
 - Księgi Kancelarii Adwokackich
 - Grymiński Karol, t. VII, cz. 9;
 - Hetlingier Karol, t. VII, cz. 10;
 - Pliszczyński Stefan, t. VII, cz. 2

2. Archiwum Sądu Wojewódzkiego w Warszawie
 - Informacje dotyczące funkcjonowania „Księgarni Wydawniczej TEiM” w latach 1920 – 1953. Rejestr Handlowy L. XXXV 12750.
3. Archiwum Stowarzyszenia Księgarzy Polskich (Warszawa)
 - Nie uporządkowane dokumenty dotyczące działalności firmy „TEiM” w latach 1920 – 1953 (katalogi, ulotki, druki reklamowe, rękopisy).
4. Archiwum domowe Zdzisława Farbiszewskiego (Warszawa)
 - Dokumenty dotyczące działalności firmy „TEiM” w latach 1920 – 1952 (notatki, katalogi księgarskie).
5. Wywiad przeprowadzony przez Marka Pieczonkę z Hanną i Kazimierzem Kalinowskimi (Warszawa 24.11.83; 28.09.85).
6. Wywiad przeprowadzony przez Marka Pieczonkę ze Zdzisławem Farbiszewskim (Warszawa 21.03.1985).
7. Wywiad przeprowadzony przez Marka Pieczonkę z Filipem Trzaską (Warszawa 28.09.85 r.).
8. Jubileusz Firmy TEiM, „Przegląd Literacki” 1930, nr 5 – 6.
9. Lam S.: Życie wśród wielu. Warszawa 1968.
10. Łusakowska M.: Księgarnia Trzaski, Everta i Michalskiego 1920 – 1959 (Zarys historyczny). „Księgarz” 1960, nr 11 – 12.
11. Potrójny jubileusz. Dziesięciolecie Firmy Trzaska, Evert i Michalski. „Przegląd Księgarski” 1930, nr 11.